

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ*

1. *Ιππόλυτος* 1373

καί μοι θάνατος παιάν ἔλθοι

Στο σημείο αυτό ο Ιππόλυτος εύχεται να πεθάνει, για να λυτρωθεί από τους πόνους που του προκάλεσε η πτώση του από το άρμα. Στα χφφ δεν υπάρχει κανένα σημείο που να δηλώνει ότι οι λέξεις *θάνατος παιάν* θεωρούνται κύρια ονόματα¹. Στις εκδόσεις όμως του έργου παρατηρούμε ότι οι εκδότες γράφουν με διαφορετικό τρόπο τα δύο αυτά ονόματα, κι αυτό φανερώνει μια διαφορετική αντίληψη για τον τρόπο που τις χρησιμοποίησε ο ποιητής στο συγκεκριμένο χωρίο². Τις γραφές των διαφόρων εκδοτών θα τις κατατάξω σε τέσσερις κατηγορίες: α) *θάνατος* (προσηγορικό όνομα) *Παιάν* (κύριο όνομα). β) *Θάνατος* (κύριο όνομα) *παιάν* (προσηγορικό όνομα). γ) *θάνατος παιάν* (προσηγορικά ονόματα). δ) *Θάνατος Παιάν* (κύρια ονόματα)³. Όσον αφορά την α'

* Η εργασία μου έχει ως αφετηρία παρατηρήσεις που έκανα στο κείμενο του Ευριπίδη στη διδακτορική μου διατριβή (Μ. Μαντζιού, *Hymns and hymnal prayers in fifth century greek Tragedy with special reference to Euripides*, PhD London 1981 - αδημοσίευτη). Επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμά τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Δημ. Σακαλή που είχε την καλωσύνη να διαβάσει το χειρόγραφο μου και να κάνει πολλές χρήσιμες παρατηρήσεις.

1. Χρησιμοποίησα μικροταινίες των χφφ L, P, B και V (κατά το κριτικό υπόμνημα του Murray).

2. Οι εκδόσεις τις οποίες χρησιμοποιώ είναι οι εξής: Th. Fix (Paris 1844), A. Nauck (Lipsiae 1876³), U. von Wilamowitz - Moellendorff (Berlin 1891), G. Murray (Oxford 1902), N. Wecklein (Leipzig 1908²), L. Méridier (Paris, «Les Belles Lettres» 1956²) και W. S. Barrett (*Euripides Hippolytos*, Oxford 1964).

Τα τραγικά και κωμικά χωρία που παραθέτω στην εργασία μου είναι από τις εκδόσεις της Bibliotheca Oxoniensis.

3. α' κατηγορία: Murray. β' κατηγορία: Wecklein. γ' κατηγορία: Fix, Barrett. δ' κατηγορία: Nauck, Wilamowitz, Méridier. Κανένας εκδότης όμως δε δικαιολογεί τη γραφή του. Ο Barrett παραβάλλει το στίχο αυτό με το απ. 255 του Αισχύλου, όπου ο Nauck έχει επίσης τη γραφή *θάνατος παιάν* (προσηγορικά ονόματα, ενώ ο ίδιος στο χωρίο του Ιππόλυτου που εξετάζουμε τα γράφει ως κύρια ονόματα), κι επίσης με το στίχο 832 του Φιλοκτήτη ("Υπνε) ἴθι ἴθι μοι παιών. Εξάλλου, στο στίχο 1366 του Ιππόλυτου υποστηρίζει

κατηγορία έχω να παρατηρήσω τα εξής: η λέξη *Παιάν* ως κύριο όνομα είναι θεϊκός τίτλος. Κυρίως είναι σταθερή επωνυμία του Απόλλωνα, χρησιμοποιείται όμως κάποτε και γι' άλλους θεούς: Ασκληπιός, Διόνυσος, Ζεός πβ. και Ορφικοί ύμνοι 8.12: ("Ἥλιος) Παιάν, 11.11: (Πάν) Παιάν και 12.10: ("Ἡρακλῆς) Παιάν. Παιάν είναι επίσης ο ιατρός των θεών: πβ. *Ιλ.* 5.401 και 899¹. Η γραφή του Murray δε φαίνεται να είναι εύστοχη, γιατί το προσηγορικό όνομα θάνατος δεν είναι δυνατό να συνοδεύεται από το κύριο όνομα *Παιάν*. Στη β' κατηγορία ο εκδότης προφανώς θεωρεί το Θάνατο θεοποιημένο. Όπως είναι γνωστό ο Θάνατος ήταν πρόσωπο της ελληνικής μυθολογίας. Στο απ. 161 N² του Αισχύλου ονομάζεται θεός, και ο τελευταίος από τους Ορφικούς ύμνους (87) απευθύνεται σ' αυτόν. Όπως διάφορες άλλες δυνάμεις, καθώς επίσης και πολιτικές και ηθικές έννοιες (π.χ. Δίκη, Ειρήνη, Νίκη, Θέμις, Έρως, Τύχη, Μοίρα, κ.ά.), έτσι και ο Θάνατος είχε προσωποποιηθεί και θεοποιηθεί στην αρχαιότητα². Δεν είναι όμως πάντα εύκολο να αντιληφθούμε πότε έχουμε θεοποίηση (οπότε πρέπει να θεωρούμε τις δυνάμεις αυτές ως κύρια ονόματα), και πότε είναι προσηγορικά ονόματα³. Ο Webster (ό.π., σ. 13) σωστά υποστηρίζει ότι η θεοποίηση τέτοιου είδους εννοιών γίνεται σε στιγμές έντονης συγκίνησης. Στο χωρίο του *Ιππόλυτου* που εξετάζουμε το συγκινησιακό στοιχείο είναι έντονο⁴. Η λύτρωση που ζητάει ο ήρωας μας θυμίζει τις προσευχές του Ηρακλή στο θεό

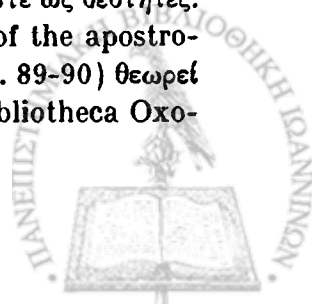
ότι η έκφραση ἐς "Αἰδὴν στείχω σημαίνει «πεθαίνω». Ο Άδης δηλ. είναι ταυτόσημος του κάτω κόσμου και του θανάτου. Με τον τρόπο αυτό ο Barrett δικαιολογεί έμμεσα τη γραφή που υιοθέτησε στο στίχο 1373, και η οποία δείχνει ότι δε θεωρεί το θάνατο θεοποιημένο.

1. Βλ. Λεξ. *LSJ* στη λέξη *Παιάν* 2 και 1, και A. Fairbanks, *A study of the greek Paean, Cornell Stud. in Class. Phil.* No XII, MacMillan 1900, σσ. 1-5.

2. Βλ. W. H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1884-1937, τόμ. 3.2, 2068-2169, L. R. Farnell, *The Cults of the greek States*, Oxford 1896-1909, τόμ. 5, σσ. 443-47, M.P. Nilsson, «Kultische Personifikationen», *Eranos* 50 (1952) 31-40, L. Petersen, *Zur Geschichte der Personifikation in griechischer Dichtung und bildender Kunst*, Würzburg 1939, F. W. Hamdorf, *Griechische Kultpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit*, Mainz 1964.

3. Αυτό το επισημαίνει και η J. Duchemin στο άρθρο της «Le personnage de Lyssa dans l' Héraclès Furieux d' Euripide», *REC* 80 (1967) 130-139, στις σσ. 131 και 134. Το θέμα έχει ευρύτερο ενδιαφέρον, γιατί στις περιπτώσεις αυτές παρατηρούμε μια ασυμφωνία ως προς τον τρόπο που γράφουν τα ονόματα αυτά οι εκδότες. Ο T.B.L. Webster στο άρθρο του «Personification as a mode of greek thought», *JWI* 17 (1954) 10-21, στη σ. 14, υποστηρίζει ότι η θεοποίηση μιας έννοιας είναι μια ισχυρή μορφή προσωποποίησης, αλλά η προσωποποίηση μπορεί να είναι ισχυρή και χωρίς θεοποίηση. Προσωποποίηση έχουμε όταν μια ανθρώπινη ιδιότητα αποδίδεται σε κάτι μη ανθρώπινο, και θεοποίηση, όταν μια θεϊκή ιδιότητα αποδίδεται σε κάτι έμψυχο ή άψυχο, ή όταν τα μεταχειριζόμαστε ως θεότητες.

4. Ακριβώς γι' αυτόν το λόγο ο A.P. Wagener («Stylistic qualities of the apostrophe to Nature as a dramatic device» *TAPhA* 62 (1931) 78-100, στις σσ. 89-90) θεωρεί το Θάνατο στο στ. 797 του *Φιλοκτήτη* ως κύριο όνομα (ενώ ο Pearson, *Bibliotheca Oxoniensis*, γράφει στο σημείο αυτό το θάνατο ως προσηγορικό όνομα).

Ἴαδη στις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή, στ. 1040:

ὦ γλυκὸς Ἴαδας,
ὦ Διὸς ἀνθαίμων, εὔνασον εὔνασόν μ'
ὠκυπέτα μόρω τὸν μέλεον φθίσας.

και στ. 1085:

ὦναξ Ἴαδη, δέξαι μ', ...

Και στην περίπτωση που εξετάζουμε είναι εύλογο να σκεφτούμε ότι ο Ιππόλυτος απευθύνει μια προσευχή στο θεό Θάνατο. Σύμφωνα με τη γραφή του Wecklein η λ. παιάν (προσηγορικό όνομα) στην περίπτωση αυτή έχει θέση κατηγορηματικού προσδιορισμού (λυτρωτής, σωτήρας)¹. Αυτή άλλωστε είναι και η ερμηνεία του Σχολιαστή: *σωτήρη και ἰατρὸς προσέλθοι ὁ θάνατος. Ὅσον αφορά τὴ γ' κατηγορία, είναι φανερό ότι οι εκδότες δε δέχονται ότι ο θάνατος είναι θεοποιημένος και γι' αυτό γράφουν και τὴ λ. παιάν ως προσηγορικό όνομα.*

Ὅπως διαπιστώνει ο Dodds (*Euripides Bacchae*, Oxford 1960², στο στ. 370) ο Ευριπίδης έχει αδυναμία στην προσωποποίηση αφηρημένων εννοιών. Από τα παραδείγματα που παραθέτει παρατηρούμε ότι η Ευλάβεια στις *Φοίνισσες* στ. 782:

τῆ δ' Εὐλαβεία, χορησιμωτάτη θεῶν

και η Λήθη στον *Ορέστη* στ. 213:

ὦ πότνια Λήθη...
...εὐκταία θεός

είναι θεοποιημένες από τον ποιητή (μολονότι δεν υπήρξαν ποτέ αντικείμενο λατρείας) και για το λόγο αυτό ο Dodds τις θεωρεί κύρια ονόματα. Αν όλα όσα ανέπτυξα παραπάνω είναι εύστοχα, τότε η γραφή της δ' κατηγορίας φαίνεται να είναι η σωστή στην περίπτωση που εξετάζουμε: *Θάνατος Παιάν* (κύρια ονόματα). Ο μισοπεθαμένος Ιππόλυτος απευθύνει μια προσευχή στο θεό Θάνατο, έσχατη ελπίδα της λύτρωσής του, στον οποίο αποδίδει το θεικό τίτλο *Παιάν*, που είναι το μοναδικό παράδειγμα στην ελληνική λογοτεχνία. Ὅπως μάλιστα επισημαίνει ο Smyth, ο Θάνατος είναι ο ἰατρὸς κακῶν (πβ. το απ. 255 N² του Αισχύλου) κι έτσι δικαιολογείται ο τίτλος του *Παιάν*².

1. Βλ. Λεξ. *LSJ*, ό.π., 3 και b.

2. Βλ. H.W. Smyth, *Greek Melic Poets*, London 1900 (New York 1963), XXXIX, σημ. 1. Ο Smyth παραθέτει το χωρίο που εξετάζουμε με τη γραφή *Θάνατος Παιάν* (ως κύρια ονόματα). Πβ. επίσης *Ἀλκίση* στ. 90:

...εἰ
γὰρ μετακύμιος ἄτας,
ὦ Παιάν, φανείης.

2. Ηρακλής 792

ἤξετ' εὐγαθει κελάδω

Στο τρίτο στάσιμο του Ηρακλή, στ. 781-797 ο Χορός καλεί τη Θήβα, τις τοπικές Νύμφες και δύο γειτονικές περιοχές (τον Παρνασσό, έδρα του Απόλλωνα, και τον Ελικώνα, έδρα των Μουσών), για να γιορτάσουν όλοι μαζί τη νίκη του Ηρακλή¹. Στο χωρίο αυτό υπάρχουν τέσσερα ρήματα: στεφαναφόρει (προστ. ενεστώτα), αναχορεύσαι' (προστ. αορίστου), βᾶτε (προστ. αορίστου) και ἤξετ' (οριστ. μέλλοντα). Το τελευταίο ρήμα παραδίδουν τα χφφ L και P, και το υιοθέτησαν οι Kirchhoff, Nauck και Murray. Οι άλλοι εκδότες απέρριψαν τη γραφή αυτή των χφφ, για δύο λόγους προφανώς: εφόσον προηγούνται τρεις προστακτικές, εύλογο είναι και το τέταρτο ρήμα της επίκλησης να είναι στην ίδια έγκλιση². Από την άλλη μεριά το ρ. ἤκω δεν τείριαζε στο νόημα, εφόσον η επίκληση απευθύνεται σε τοποθεσίες, οι οποίες είναι από τη φύση τους αμετακίνητες³. Οι διορθώσεις που πρότειναν οι εκδότες είναι οι εξής: α) αὔξετ' ή ἀχεῖτ': Fix. Ο ίδιος προτίμησε το πρώτο από τα δύο ρήματα. Από παλαιογραφική άποψη δικαιολογεί τη διόρθωσή του ως εξής: το α στην αρχή του ρήματος αυτού εξέπεσε κατά την αντιγραφή λόγω του τελικού α της προηγούμενης λέξης (δῶματα), κι αυτό που απέμεινε (ὔξετ') διορθώθηκε σε ἤξετ' από κάποιον αντιγραφέα (δεδομένου ότι τα φωνήεντα υ και η προφέρονταν με τον ίδιο τρόπο). Ο Fix όμως δε συζήτησε το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται αυτή η

και στ. 220:

ὦναξ Παιάν,
ἔξευρε μηχανάν τιν' Ἀδμήτω κακῶν.

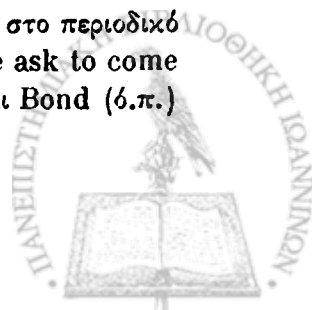
Ηρακλής στ. 820:

ὦναξ Παιάν,
ἀπότροπος γένοιό μοι πημάτων.

1. Οι εκδόσεις τις οποίες χρησιμοποιώ είναι οι εξής: Fix (Parisii 1844), J. A. Hartung (Leipzig 1848-1853), A. Kirchhoff (Berlin 1867²), Nauck (1876³), Wilamowitz (Berlin 1895²), Murray (1913³), L. Parmentier (Paris, «Les Belles Lettres» 1923), J. Diggle (Oxford 1981), και το υπόμνημα του G. W. Bond (*Euripides Heracles*, Oxford 1981).

2. Ο V. Langholf (Die Gebete bei Euripides und die zeitliche Folge der Tragödien, *Hypomnemata* 32, Göttingen 1971, σ. 58) παρατηρεί ότι ο στ. 792 του Ηρακλή είναι το μοναδικό παράδειγμα επίκλησης στον Ευριπίδη, στο οποίο το ρήμα βρίσκεται στην οριστική μέλλοντα. Και επισημαίνει (σημ. 3) ότι υπάρχει πρόβλημα στο σημείο αυτό: «ἤξετε statt eines zu erwartenden ἤκετε. Die Form ist entweder ein Beispiel des Ersatzes des Imperativs durch den Indik. Fut., oder sie ist nach Analogie homerischer Futur - Imperative gebildet... oder sie ist korrupt».

3. Βλ. και την κριτική του D. Bain για τη μελέτη του Langholf (ό.π.) στο περιοδικό CR 24 (1974) σ. 27: «ἤξετ' (HF 792) is surely corrupt: how can anyone ask to come to Thebes (or predict the coming of) a mountainside at Delphi ...?». Και Bond (ό.π.) στο στ. 792.

επίκληση. Τη διόρθωσή του αυτή υιοθέτησαν οι Diggle, Bond και ο Parmentier, ο οποίος την παρουσίασε σαν δική του διόρθωση.¹ Ο Wilamowitz υιοθέτησε το δεύτερο ρήμα που πρότεινε ο Fix (ἀχειτ'), βάζοντας όμως + στους δύο επόμενους στίχους, γιατί προφανώς το ρήμα αυτό δημιουργεί ασάφεια. Επιπλέον το ἀχειτ' δε δικαιολογείται παλαιογραφικά. β) κλήζετ': Hartung. Ούτε αυτή η διόρθωση δικαιολογείται παλαιογραφικά. Και σ' αυτή την περίπτωση ο εκδότης δε φαίνεται να έλαβε υπόψη του το πλαίσιο της επίκλησης. γ) ἤκετ': L. Dindorf.² Η διόρθωση αυτή, η οποία δεν έχει γίνει δεκτή από τους εκδότες (βλ. παραπάνω σ. 3, σημ. 94), παρουσιάζει τα εξής πλεονεκτήματα: α) παλαιογραφικά είναι περισσότερο κοντά στη γραφή των χφφ από τις άλλες διορθώσεις. β) Αν δεχτούμε το ρήμα αυτό στο χωρίο που εξετάζουμε, έχουμε μιαν επίκληση του κλητικού τύπου³ (πβ. και Θεσμοφοριάζουσες στ.1148:

ἤκετ' εὐφρονες ἴλαοι,
πότνιαι, ἄλλος ἐς ὑμέτερον).

Μπορούμε όμως να δεχτούμε μια τέτοιου είδους επίκληση στο σημείο αυτό, όπου η απιστροφή γίνεται σε τοποθεσίες: Η άποψή μου είναι ότι μπορούμε. Πρώτα - πρώτα η «ποιητική φαντασία», για την οποία μας μιλάει ο συγγραφέας του *Περὶ ὕψους* (15.8), δε θα εμπόδιζε τον ποιητή να χρησιμοποιήσει ένα ρήμα κίνησης στην περίπτωση αυτή. Η «ποιητική φαντασία» του επέτρεψε να πει λίγους στίχους πιο πάνω:

ξεσταί θ' ἑπταπύλου πόλεως
ἀναχορεύσατ' ἀγνυαί⁴.

Κατά τη γνώμη μου όμως, στο χωρίο που εξετάζουμε έχουμε ένα είδος μετωνυμίας: με την αποστροφή στον Παρνασσό και τον Ελικώνα ο Χορός καλεί τον

1. Βλ. και «Notes sur l'Héraclès d' Euripides», *RPh* 44 (1920) 142-170, στη σ. 154.

2. Leipzig 1825. Δε στάθηκε δυνατό να δω αυτή την έκδοση.

3. Στις επικλήσεις αυτές το ρήμα είναι κατά κανόνα σε προστακτική έγκλιση. Χρησιμοποιείται επίσης η ευκτική, το απαρέμφατο και η μετοχή. Χρόνος είναι ο ενεστώτας ή ο αόριστος. Βλ. Mantziou, ό.π., σ. 23.

4. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι σπάνιο στον Ευριπίδη, στον οποίο απαντούν κι άλλες περιπτώσεις προσωποποίησης της φύσης με ρήματα κίνησης. Αναφέρω για παράδειγμα: *Βάκχες* 873:

...θρῶσκει πεδίον
παραποτύμιον...

Ιφιγένεια στους Ταύρους 124:

...ὄ
πόντου δισσὰς συγχωρούσας
πέτρας...

Βλ. W. Breitenbach, *Untersuchungen zur Sprache der Euripideischen Lyrik*, Stuttgart 1934 (Hildesheim 1967), σ. 167.

Απόλλωνα και τις Μούσες (που συνδέονται με το γοργό και τη μουσική) να πάρουν μέρος στη γιορτή¹. Γιατί όμως ο Χορός τους καλεί νάρθουν στη Θήβα; Στους στίχους 763-67 ο Χορός τραγουδάει:

χοροὶ χοροὶ
καὶ θαλαίαι μέλουσι Θή-
βας ἱερὸν κατ' ἄστν.
μεταλλαγαὶ γὰρ δακρῶων,
μεταλλαγαὶ συντυχίας
< > ἔτεκον αἰοιδάς.

Στον *Αἴαντα* στ.693 κ.κ. ο Χορός καλεί τον Πάνα και τον Απόλλωνα να συμμετάσχουν στους πανηγυρισμούς για τη (φαινομενική) σωτηρία του ήρωα. Στην *Αντιγόνη* στ. 147 κ.κ. ο Χορός καλεί το Διόνυσο να πάρει μέρος στην επινίκια γιορτή. Στη *Λυσιστράτη* στ. 1279 κ.κ. ο Χορός των Αθηναίων προσκαλεί διάφορες θεότητες να χορέψουν μαζί τους για τη συμφιλίωση των Ελλήνων, και στο στ. 1296 κ.κ. ο Χορός των Λακεδαιμονίων καλεί τη Λακωνική Μούσα νάρθει στην Αθήνα για να υμνήσουν τη Σπάρτη². Στην επίκληση που εξετάζουμε, στο στ. 786 ο Χορός καλεί τις Νύμφες με μια παραδοσιακή κλητική έκφραση: βᾶτε λιποῦσαι, για να τραγουδήσουν μαζί τη νίκη του Ηρακλή: συναοιδοί. Με τη διόρθωση του Dindorf στο στ. 792 ακολουθεί μια δεύτερη κλήση

1. Έτσι ερμηνεύει και ο Paley στο υπόμνημά του (ο οποίος κρατάει το ἤξετ' βάζοντας όμως +). Μερικά παραδείγματα μετωνυμίας στον Ευριπίδη, τα οποία συγκέντρωσε ο Breitenbach (ό.π., σσ. 177-78): *Ἀλκηστη* στ. 234:

βόασον ὦ, στέναξον, ὦ Φεραία
χθῶν,

Ορέστης στ. 1365: Πάριν, ὄς ἄγαγ' Ἑλλάδ' εἰς Ἴλιον.

Εξάλλου στην *Ἀλκηστη* στ. 569 κ.κ. ο Χορός θέλοντας να υμνήσει τον Ἄδμητο, υμνεί το σπιτικό του (βλ. Dale, *Euripides Alcestis*, Oxford 1961: «The οἶκος is so far identified with its master that from the more literal σέ...ναίειν the angle can change to the personal σοῖσι... ἐν δόμοις»). Στην *Ἠλέκτρα* του Σοφοκλή στ. 110 κ.κ. έχουμε μιαν επίκληση στο δῶμ' Ἄιδου καὶ Περσεφόνης, στον Ερμή, την Αρά και τις Ερινύες. Ο Kells (*Sophocles Electra*, Cambridge Univ. Press 1973) εξηγεί: «Electra invokes the powers of darkness to help her against her enemies». Βλ. επίσης Langholf (ό.π., σ. 56): «Anreden nicht an die Gottheit direkt, sondern an Gegenstände des Kultes wie Altäre, Tempel, Bilder», όπου παραθέτει και το χωρίο που εξετάζουμε.

2. Στον *Πυθιόνικο* 11 του Πινδάρου (στ. 1-20) ο ποιητής καλεί τις Θηβαίες ηρωίδες Σεμέλη, Ινώ και Αλκμήνη να πάρουν μέρος στην επινίκια γιορτή προς τιμήν του Θρασύδαιου:

ἴτε...

.....
ὄφρα θέμιν ἱερὰν Πυθῶνά τε καὶ ὀρθοδίκαν
γᾶς ὀμφαλὸν κελαθήσεται ἄκρα σὺν ἐσπέρα
ἑπταπύλοισι Θήβαις

Βλ. και Bond ό.π., στο στ. 781-97.

(ἴκετ') μαζί με την έκφραση εὐγαθεὶ κελάδω, η οποία δηλώνει τον τρόπο της επιφάνειας των θεοτήτων τις οποίες προσκαλεί ο Χορός, κι αυτό είναι ένα από τα στοιχεία του κλητικού ύμνου¹. Για να κατανοήσουμε την επιφάνεια του Απόλλωνα (και των Μουσών) στην επίκληση που εξετάζουμε, διαφωτιστικοί είναι οι στίχοι 1128 κ.κ. από την *Ιφιγένεια στους Ταύρους*:

ὁ Φοῖβός θ' ὁ μάντις ἔχων
κέλαδον ἑπτατόνου λύρας
αἰείδων ἄξει λιπαρὰν
εὖ σ' Ἀθηναίων ἐπὶ γᾶν.

καθώς επίσης κι ο στίχος 1072 από τις *Τρωάδες*, και η ερμηνεία του Lee (*Euripides Troades*, MacMillan 1976):

...χορῶν τ'
εὐφημοὶ κέλαδοι...

«bands of dancers and singers, as εὐφημοὶ κέλαδοι shows». Κατά τη γνώμη μου, ο Χορός καλεί τον Απόλλωνα και τις Μούσες νάρθουν στη Θήβα τραγουδώντας σ' όλη τη διαδρομή. Ο τόπος που καλούνται να επισκεφτούν αναφέρεται στη συνέχεια, σε πτώση αιτιατική: ἐμὰν πόλιν, ἐμὰ τείχη, κι αυτό είναι ένα επιπλέον στοιχείο του κλητικού ύμνου². Μόλις αναφέρει την πατρίδα του ο Χορός, εκφράζει ένα μικρό εγκώμιο γι' αυτήν, που μαζί με τον Ηρακλή θα είναι το αντικείμενο των τραγουδιών στη γιορτή. Στο χωρίο από τη *Λυσιστράτη* που ανέφερα παραπάνω, στ. 1296 κ.κ. ο Χορός λέει:

εἶα μάλ' ἔμβη
ὦ εἶα κοῦφα πάλλων,
ὡς Σπάρταν ὑμνίωμες,
τᾶ σιῶν χοροὶ μέλοντι
καὶ ποδῶν κτύπος,
ἄι τε πῶλοι ταὶ κόραι
παρ τὸν Εὐρώταν...

Αντίθετα, με τη διόρθωση του Fix αὔξετ' (η οποία έχει κερδίσει έδαφος στις νεώτερες εκδόσεις) η επίκληση στις δύο γειτονικές περιοχές αποκτά διαφορετικό νόημα: στην περίπτωση αυτή δεν έχουμε μια πρόσκληση για συμμετοχή στη γιορτή μέσα στη Θήβα, μαζί με το Χορό, σύμφωνα με όσα ανέπτυξα

1. Πβ. Ορφικός ύμνος 47.6:

ἐλθὲ...γεγηθύαις πραπίδεσσιν,

Αχαρνής 674:

(Μούσα) οὕτω σοβαρὸν ἐλθὲ μέλος ἔντονον ἀγροικότερον

ὡς ἐμὲ λαβοῦσα...

Βλ. και Mantziou, ό.π., σ. 23.

2. Πβ. Πίνδ. *Νεμ.* 3.3: ἴκεο Δωρίδα νᾶσον, Ἴωνας 458: μόλε Πύθειον οἶκον, Φοίνισσες 681: βᾶθι τάνδε γᾶν. Βλ. και Mantziou, ό.π., σ. 31. Το ρήμα ἴκω συντάσσεται και με αιτιατική, πβ. *Προμηθέας Δεσμώτης* 717, *Βάκχες* 1.

παραπάνω. Γι' αυτό πιστεύω ότι η διόρθωση του Dindorf ήκετ' αποδίδει το πραγματικό νόημα της επίκλησης.

3. Βάκχες 554

θύρσον κατ' Ὀλυμπον

Το δεύτερο στάσιμο των Βακχών κλείνει μ' έναν κλητικό ύμνο στο Διόνυσο (στ. 550-575). Ο Χορός καλεί το θεό να παρουσιαστεί και να τιμωρήσει τον Πενθέα. Η κλήσις περιλαμβάνει το παραδοσιακό ρήμα μόλε, μια μετοχική πρόταση: χρυσῶπα τινάσσω θύρσον μαζί με το εμπρόθετο κατ' Ὀλυμπον, και τη λέξη ἄνα. Τα χφφ παραδίνουν τη γραφή κατ' Ὀλυμπον, την οποία κράτησαν οι Fix, Nauck, Murray και Grégoire - Meunier¹. Οι υπόλοιποι εκδότες υιοθέτησαν τη διόρθωση του Kirchhoff κατ' Ὀλύμπου. Ο Dodds (ό.π., στο στίχο 554) παρατηρεί: «κατ' Ὀλυμπον as «down from O.» is not adequately defended by Homer's exceptional use of καταβαίνω with an accusative... But «down from O.» is surely the sense required. We must write κατ' Ὀλύμπου». Αντίθετα η J. Roux (*Euripide Les Bacchantes*, Paris 1972) δέχεται τη γραφή των χφφ με το εξής επιχειρήμα: «κατ' Ὀλυμπον ne depend pas de μόλε... mais de τινάσσω». Δέχεται δηλ. τη μετοχή αυτή ως «επίθετο» του Διονύσου που φανερώνει μια βακχική του ιδιότητα: «viens ô toi qui secoues ton thyrses d' or par l' Olympes». Και παραβάλλει με τον Ορφικό ύμνο 45. 1-4: ἔλθέ, μάκαρ Διόνυσε... εὐάζων κατ' Ὀλυμπον. Στο επιχειρήμα της Roux έχω να παρατηρήσω τα εξής: Η μετοχή χρησιμοποιείται στους ύμνους για να δηλώσει ιδιότητες του θεού. Στους κλητικούς ύμνους όμως δηλώνει μερικές φορές τον τρόπο της επιφάνειας του θεού², και γι' αυτή τη χρήση έχουμε αρκετά παραδείγματα από τον Ευριπίδη: Ἴωνας 452 κ.κ.:

μόλε...

Ὀλύμπου χρυσέων θαλάμων
πταμένα πρὸς ἀγνιάς,

Ελένη 167 κ.κ.:

εἴθ' ἐμοῖς γόοις
μόλοιτ' ἔχουσαι Αἴβον
λωτὸν

Ελένη 1495 κ.κ.:

μόλοιτέ ποθ' ἵππιον ὀμιον

1. Οι εκδόσεις τις οποίες χρησιμοποιώ είναι οι εξής: Fix (1844), Kirchhoff (1867²), Nauck (1876³), Wecklein (1898), Murray (1913²), H. Grégoire - J. Meunier (Paris, «Les Belles Lettres» 1961) και E. Chr. Kopff (Teubner 1982).

2. Βλ. Mantziou, ό.π., σ. 23.

δι' αἰθέρος ἰέμενοι
 ...
 γλαυκὸν ἔπιτ' οἶδμα
 ...
 πέμποντες Διόθεν πνοάς.

Πβ. επίσης Οιδίποδας Τύραννος 209 κ.κ.:

τὸν χουσομίτραν τε κικλήσκω,
 ...
 πελασθῆναι φλέγοντ'
 ἀγλαῶπι...

Carmina Popularia 871 (Page, PMG):

ἔλθειν ἦρω Διόνυσε
 ...
 τῷ βοέῳ ποδὶ δύων

κ.ά. Και στην περίπτωση που εξετάζουμε είναι δυνατό η επίκληση να έχει ανάλογη σημασία: μόλε τινάσσων θύρσον. Ο Χορός αναφέρει το θύρσο σαν τον όπλο της τιμωρίας του Πενθέα. Στο χορηγικό μνημείο του Λυσικράτη μερικοί Τυρρηνοί δέχονται χτυπήματα από Σατύρους με το θύρσο¹. Στον ύμνο στο Διόνυσο (30)² ο Αίλιος Αριστείδης μας μιλάει για τα όπλα του Διονύσου: ... νάρθηκές τε ἀντὶ δόρατος καὶ νεβρίς ἀντὶ λεοντῆς αὐτῷ πεπορισμένα, καὶ κύλιξ ἀντὶ ἀσπίδος κοίλης, ὡς τὸ αὐτὸ ποιούντων Διονύσω μάχεσθαί τε καὶ πίνειν... Ἴνδους δὲ καὶ Τυρρηνοὺς λέγουσιν ὡς κατεστρέφατο... Βάκχαι δὲ ἀνθ' ἰπέων αὐτῷ προϊοῦσαι καὶ τοξοτῶν... Τα όπλα του λοιπόν είναι τα βακχικά του σύμβολα. Στη συνέχεια του δράματος, στ. 605 διαβάζουμε:

... ἦσθησθ', ὡς ἔοικε, Βακχίου
 διατινάξα ν τ ο ς + δῶμα Πενθέως·

Σε λίγο ο Πενθέας θα μεταμφιεστεί σε Μαινάδα και με το θύρσο στο χέρι (στ. 835) θα βαδίσει στην τιμωρία του. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η ερμηνεία που δίνει η Roux στην επίκληση φαίνεται άστοχη. Αν η χρήση της μετοχής τινάσσων είναι αυτή που ανέπτυξα παραπάνω, τότε η διόρθωση του Kirchhoff, την οποία δέχεται ο Dodds, αποδίδει αυτό που ζητάει ο Χορός³.

1. Βλ. T.W. Allen - W.R. Halliday - E. E. Sikes, *The Homeric Hymns*, Oxford 1936², σ. 377.

2. Έκδ. W. Dindorf, Leipzig 1829 (Hildesheim 1964).

3. Παρόμοια παραδείγματα βρισκόμε στο ομηρικό έπος: *Ιλ.* 1.44: βῆ δὲ κατ' Οὐλύμποιο καρῆνων χωόμενος κῆρ, 16.677: βῆ δὲ κατ' Ἰδαίων δρέων, κλπ.

4. Ρήσος 226

ὦ δία κεφαλὰ

Το πρώτο στάσιμο του Ρήσου αρχίζει μ' έναν κλητικό ύμνο στον Απόλλωνα. Η επίκληση στο θεό περιλαμβάνει πολλά παραδοσιακά υμνωδικά στοιχεία, τόσο στη δομή, όσο και στο λεξιλόγιο: επωνυμίες (*Θυμβροαῖε, Δάλιε*), αναφορές σε τόπους που συνδέονται με το θεό (*Λυκίας ναὸν ἔμβατεύων*, επίσης *Θυμβροαῖε, Δάλιε*), κ.ά. Ως γνωστό, βασικό στοιχείο της υμνωδικής επίκλησης είναι τα «επίθετα» που συνοδεύουν το όνομα του θεού. Μαζί με το γένος του και τους τόπους που συνδέονται μ' αυτόν, αποτελούν τα κύρια στοιχεία της ταυτότητάς του. Η σωστή προσφώνηση, η γνῶσις ὀνόματος, είχε ιδιαίτερη σημασία για να εισακουστεί η επίκληση¹. Τα «επίθετα», τα οποία είναι διάφορα μέρη του λόγου και διάφορες εκφράσεις, φανερώνουν τις ιδιότητες του θεού, τα χαρακτηριστικά του, ή είναι τυπικά επίθετα του θρησκευτικού λεξιλογίου (όπως *πότνια, ἀναξ, σεμνή, μάκαρ, κ.ά.*)². Η περιφραση όμως *δία κεφαλὰ*, αμέσως μετά το όνομα του θεού στην επίκληση που εξετάζουμε, είναι μοναδικό και περιέργο παράδειγμα, το οποίο έχει θέση «επιθέτου»³. Στα χφφ δεν υπάρχει κανένα σημείο που να δηλώνει ότι το *δία* είναι κύριο όνομα.⁴ Γενικά έχει επικρατήσει η γραφή *δία* στο στίχο που εξετάζουμε⁵. Το θηλυκό του επιθέτου *δίος* (θείος, ευγενής, έξοχος, άριστος) χρησιμοποιείται από τον Όμηρο για θεές, ενώ το αρσενικό μόνο για ήρωες, όχι και για θεούς (π.χ. *Ιλ. 5. 370: δι' Ἀφροδίτη, 10. 290: δία θεά, για την Αθηνά*). Αυτή τη χρήση έχουμε και στην Τραγωδία. Όμως στην Τραγωδία το επίθετο έχει και μιαν άλλη σημασία, την οποία δε φαίνεται να έχει στο ομηρικό έπος, σύμφωνα με το Λεξικό *LSJ*:⁶ «αυτός που κα-

1. Βλ. Μαντζιου, ό.π., σ. 5 και Πλάτ. *Κρατύλος* 400 e: ... ὥσπερ ἐν ταῖς εὐχαῖς νόμος ἐστὶν ἡμῖν εὐχεσθαι, οἷτινές τε καὶ ὀπόθεν χαίρουσιν ὀνομαζόμενοι...

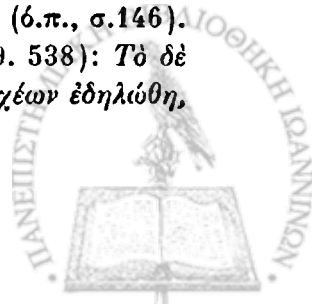
2. Στο θρησκευτικό λεξιλόγιο ανήκει το επίθετο *παγκρατής* που χρησιμοποιείται για τον Απόλλωνα στον ύμνο που εξετάζουμε.

3. Οι εκδόσεις τις οποίες χρησιμοποιώ εί-αι οι εξής: Fix (1844), Kirchhoff (1868²), Nauck (1884³), Wecklein (1902) και Murray (1913²).

4. Χρησιμοποίησα μικροταινίες των χφφ L, P και V.

5. Ο Porter (*The Rhesus of Euripides*, Cambridge 1929²) παρατηρεί: «*δία* here but *δία* in Homer. The other passages in the tragedians where the word occurs throw no light on the quantity which they gave to the final syllable.» Το χφφ L έχει τη γραφή *δία*. Το μέτρο όμως απαιτεί η λήγουσα του *δία* να είναι μακρά στο σημείο αυτό: βλ. A. M. Dale, *Metrical analyses of tragic choruses. Fasc. 1 Dactylo-Epitrite*, *BICS Suppl. No. 21.1* (1971) σ.96.

6. Ωστόσο η σημασία αυτή φαίνεται να είναι προ-τραγική. Βλ. L. Bergson, *L'épithète ornementale dans Eschyle, Sophocle et Euripide*, Uppsala 1956, σ.114. Έτσι, διερωτάται ο Bergson μήπως το ομηρικό *δία θεά* είναι ταυτόσημο του *Διὸς τέκος* (ό.π., σ.146). Και ο Ευστάθιος ερμηνεύει ως εξής την έκφραση *δίον γένος ἰοχέαιρα* (*Ιλ. 9. 538*): *Τὸ δὲ «Διὸς κούρη» καὶ τὸ «δίον», ἤτοι δίον «γένος», τῆς αὐτῆς, ὡς καὶ πρὸ βραχέων ἐδηλώθη, σημασίας εἰσί.*

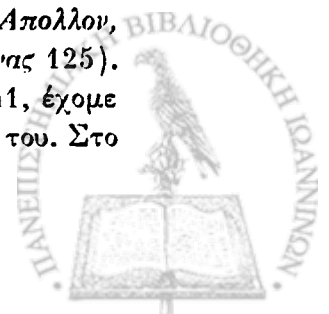

τάγεται από το Δία ή έχει σχέση με το Δία». Στην περίπτωση αυτή οι εκδότες θεωρούν το επίθετο ως κύριο όνομα: Προμηθέας Δεσμώτης 619: βούλευμα τὸ Δίον, *Εκάβη* 461: ὠδίνος Δίας, για τον Απόλλωνα, *Ίωνας* 200: Δίω παιδί, για τον Ηρακλή, *Βάκχες* 245: Δίους γάμους, για τη Σεμέλη και το γιο της, κλπ. Και ο Σχολιαστής μ' αυτή τη σημασία δέχεται το επίθετο στο χωρίο που εξετάζουμε: ὦ ἀπὸ τοῦ Διὸς κεφαλή. Από την άλλη μεριά ο Όμηρος χρησιμοποιεί τη λ. κεφαλή (όπως και τη λ. κάρη) συνεκδοχικά αντί για τον ίδιο τον άνθρωπο (π.χ. *Ιλ.* 11.55: πολλὰς ἰφθίμους κεφαλᾶς, 16.77: ἐχθρῆς ἐκ κεφαλῆς). Παρόμοια χρήση συναντάμε σε φιλικές προσφωνήσεις (π.χ. *Ιλ.* 8.281: Τεῦκρε, φίλη κεφαλή, 23.94: ἠθείη κεφαλή). Ο Ευριπίδης κάνει χρήση της λ. κάρα συνεκδοχικά (π.χ. *Τρωάδες* 661, *Ορέστης* 476 και 1380, *Ικέτιδες* 163), αλλά όχι και της λ. κεφαλή. Μοναδικό παράδειγμα συνεκδοχικής χρήσης της λέξης αυτής, εκτός από το στίχο που εξετάζουμε, βρίσκουμε πάλι στο Ρήσο (του οποίου η πατρότητα, ως γνωστόν, αμφισβητείται), στο στίχο 903: ἡ Μούσα θρηγώντας το νεκρό γιο της τον αποκαλεῖ *φιλία κεφαλά*. Ο Paley στο υπόμνημά του παραβάλλει το *δία κεφαλά* με τις εκφράσεις *φίλον κάρα* (*Αγαμέμνονας* 905) και *φιλία κεφαλά* (*Ρήσος* 903), - οι οποίες, σημειωτέον, χρησιμοποιούνται για ανθρώπους - και υποστηρίζει ότι οι εκφράσεις αυτές φανερώνουν στοργή μάλλον παρά σεβασμό. Και συνεχίζει: «But in proportion to the earnestness of a prayer is the tendency to use expressions of greater familiarity». Αυτό είναι σωστό. Όμως η επίκληση στο θεό Απόλλωνα στον ύμνο που εξετάζουμε είναι αυστηρή και μεγαλοπρεπής. Το *δία κεφαλά* δεν μπορεί να δείχνει «στοργή μάλλον παρά σεβασμό» (κάτι τέτοιο έχουμε στην αποστροφή της Μούσας στο γιο της που ανέφερα παραπάνω). Η περίφραση αυτή φαίνεται ταυτόσημη του *δίε* "Απολλον ή *δίε* θεέ, αλλά η χρήση του *δῖος* με θεούς αρσενικού γένους και με τη συνήθη ομηρική σημασία δεν είναι δόκιμη, όπως ανέφερα παραπάνω¹. Αν όμως διορθώσουμε το *δία* σε *Δία*, εξασφαλίζουμε ένα βασικό στοιχείο της υμνωδικής επίκλησης, το οποίο απουσιάζει: το γένος δηλ. του θεού². Με τον τρόπο αυτό εναρμονίζεται και η προσφώνηση με τα άλλα παραδοσιακά στοιχεία που, όπως ανέφερα, υπάρχουν στον ύμνο αυτό. Έτσι το *Δία κεφαλά* θα είναι ταυτόσημο του *Διὸς παῖ*, και η επιβλητική επίκληση του Χορού θ' αποκτήσει περισσότερη δύναμη³.

1. Μοναδικό παράδειγμα βρίσκουμε στον Κόιντο Σμυρναίο, 8.290: *δῖον* "Αρηα. Από την άλλη μεριά έχουμε άλλα δύο μόνο παραδείγματα χρήσης της λ. κεφαλή με θεούς: το πρώτο είναι το ορφικό απόσπασμα 46.2 (Abel), στο οποίο η λέξη έχει μιαν ιδιαίτερη σημασία: *Ζεὺς κεφαλή, Ζεὺς μέσσα· Διὸς δ' ἐκ πάντα τέτυκται*. Το δεύτερο είναι μια περίφραση παρόμοια μ' αυτήν που εξετάζουμε: ὦ πεποθημένε, *ἰθεία κεφαλά*, για τον Ασκληπιό (Kaibel, *Epigrammata Graeca*, Suppl. Επίγραμμα 1025 d).

2. Μερικά παραδείγματα: *ἀλλ' ὦ Κρόνιε παῖ Ρέας...* (Πίνδ. *Ολ.* 2.13), *ὄναξ* "Απολλον, *παῖ μεγάλω Δίος* (Αλκαίος, *Μελών* A, 307, l.-P.), ὦ Παιῶν... ὦ Λατοῦς παῖ (*Ίωνας* 125).

3. Στην επίκληση του Χορού στον Έπγφο, στις *Ικέτιδες* του Αισχύλου στ. 41, έχουμε την έκφραση *Δῖον πόρτιν* (αντονομασία), η οποία δηλώνει ταυτόχρονα και το γένος του. Στο ίδιο έργο, στο στ. 536, ο Χορός λέει: *Δῖαι τοι γένος εὐχόμεθ' εἶναι*.

SUMMARY

NOTES ON THE TEXT OF EURIPIDES

In this paper I discuss four passages of Euripides: *Hipp.* 1373, *HF* 792, *Bacch.* 554 and *Rh.* 226 and I reach the following conclusions: in *Hipp.* 1373 we must read (with Nauck, Wilamowitz and Méridier) Θάνατος Παιῶν (proper names), because here we have a short prayer to the god Death. In *HF* 792 we must accept Dindorf's reading ἤκετ', because, in my opinion, here we have an appeal of the kletic type to Apollo and the Muses to come to Thebes and join the Chorus in the celebrations for Heracles' victory. In *Bacch.* 554 Kirchhoff's reading κατ' Ὀλύμπου is what the context requires, because, this phrase, in association with the participle τινάσσω, shows the way in which the god is asked to appear. Finally, I suggest that in *διά κεφαλὰ* (*Rh.* 226) the proper reading is *Δία*, which relates to the parentage of Apollo, instead of *δία*, which presents in terpretation problems.

M. Mantziou

